

Guicciardini en de Utrechtse stadsplattegrond van 1612

In zijn artikel „Utrecht als vesting” in het mei-nummer van dit blad vraagt ir. J. D. M. Bardet nadere aandacht voor het merkwaardige feit, dat in enige verschillende uitgaven van Guicciardini's destijds, zo gewaardeerde en daarom herhaaldelijk herdrukte werk de Utrechtse stadsplattegrond prijkt met enkele bastions, die er in werkelijkheid nooit geweest zijn. Terecht verwondert hij er zich over, dat — behoudens een paar korte opmerkingen van mr. S. Muller Fz. en mr. B. van 't Hoff — geen enkele historicus het de moeite waard heeft gevonden nader in te gaan op het raadsel van de wel geprojecteerde doch nimmer uitgevoerde bolwerken.

Vooralsnog roept die plattegrond uit de Hollandse uitgave van 1612 vele vragen op, waarvan zij er echter enkele gelukkig zelf beantwoordt. Zelfs geeft zij ons een vingerwijzing in welke richting wij de oplossing van het vraagstuk der nooit gebouwde bolwerken moeten zoeken.

Het bekijken van oude plattegronden is vaak een fascinerende bezigheid. Vele zijn grafische meesterwerkjes en een lust voor het oog. Zij leggen een treffend getuigenis af van de bijna liefdevolle aandacht voor het detail, de nauwkeurigheid en het vakmanschap waarmee eerst de tekenaar en later de graveur werkten. Vooral als zij de stad in vogelvlucht afbeelden. Dan valt er veel meer op te zien dan op de zuivere plattegronden, die immers slechts twee-dimensionaal zijn. Zo'n fraai en nauwkeurig werkstuk is ook de Utrechtse plattegrond van 1612. Singels, grachten en bruggen, walmuren en -torens, bastions, stadspoorten en molens, kerken en kapellen met hun torens en dakruiters, openbare gebouwen en kloosters, grote en kleine huizen, kortom alles wordt ons heel plezierig voorgeschoteld. En om de kroon op het werk te zetten verschijnt dan bovenaan in deftig Latijn de naam van de stad, geflankeerd door provincie- en stadswapen, terwijl onderaan op de voorgrond te midden van lieflijke landouwen een edelman met zijn dame wandelt, de boer zijn akker ploegt, een meisje een mand met veldvruchten wegdraagt en koeien vredig lopen te grazen.

Natuurlijk heeft zo'n vogelvluchtkaart ook „les défauts de ses qualités”. De onderlinge proporties en afstanden komen nogal eens in het gedrang en hier en daar moet geschipperd worden om datgene waarop het accent moet vallen er redelijk duidelijk op te krijgen. Maar als wij bedenken, dat de land-

meetkunde toen nog in de kinderschoenen stond en ons realiseren onder welke omstandigheden en met welke hulpmiddelen gewerkt moest worden, verdient de tekenaar ruimschoots een eresaluut, ook wanneer een oudere plattegrond (in casu die van Braun en Hogenberg uit 1570) hem als uitgangspunt heeft gediend.

Momentopname

Nu is uiteraard elke kaart of plattegrond een soort momentopname. Onmiddellijk rijst dus de vraag wanneer deze in de uitgave van 1612 afgedrukte plattegrond getekend kan zijn. En juist omdat zij een momentopname is, kan zij daar zelf het beste op antwoorden.

De lege plek, waar het kasteel Vredenburg heeft gestaan, springt al dadelijk in het oog. Met de sloping werd begonnen in 1577 en het karwei was grotendeels geklaard in 1582. Het is verleidelijk daaruit af te leiden, dat de plattegrond eerst ná 1582 getekend is. Maar evenals de tekenaar op het gereedkomen der bastions vooruitliep, kan hij dat ook gedaan hebben op het voltooiën van de sloop der citadel. Het is dus veiliger te stellen, dat de tekening, die in de meest letterlijke zin straks de graveur van de koperplaat tot handleiding moet dienen, in elk geval niet vroeger gedateerd kan worden dan 1577, het jaar waarin zowel deze sloop als de modernisering en uitbreiding van de vesting-gordel een aanvang nam.

Als wij vervolgens de vraag opwerpen wanneer de plattegrond op zijn laatst getekend kan zijn, geeft zij daar wederom zelf antwoord op.

Enige gebouwen, in de tachtiger jaren van de zestiende eeuw gesloopt, prijken er nog in volle glorie op. Tussen de titel „Trajectum” en het stadswapen zien wij de abdij Oudwijk. — Weliswaar te dicht bij de stad gesitueerd, maar dit vermaarde gebouw mocht als het even kon toch niet ontbreken. — In 1582 werd de toren van de abdijkerk afgebroken en tot amotie van het complex besloten. Toen dit niet snel genoeg ging, staken enige belhamels in 1584 wat er nog overeind stond in brand, waarna de laatste resten spoedig werden opgeruimd.

Verder staat vlak naast de Domkerk ook nog de kapittelkerk van Oudmunster, de St.-Salvatorkerk met zijn beide torens afgebeeld. Deze werd in 1587 gesloopt. Op de in het mei-nummer afgedrukte reproductie op blz. 37 zal men haar evenwel niet kunnen herkennen. Een witte streep, beginnende boven de letter J van Trajectum loopt recht van

boven naar onderen over de gehele kaart en doorsnijdt precies de toch al wat klein uitgevallen St.-Salvator. Dit euvel heeft het in mijn bezit zijnde exemplaar niet. De gravure draagt in de rechter benedenhoek het nummer 58 (op de reproductie niet te zien want de onderrand is weggefallen) en is — gemeten van drukrand tot drukrand (de moet, die de rand van de koperplaat in het papier heeft gemaakt) — 31,7 bij 23,7 cm groot, de marges dus niet meegemeten. Groot genoeg om de kerk zonder moeite te herkennen.

Wat men wél, zij het dan ook met behulp van een vergrootglas op de reproductie in het maandblad kan waarnemen, is het merkwaardige gebouwtje aan het Janskerkhof op de noordoosthoek van de Minrebroederstraat, het twaalfhoekige kapelletje van de Jeruzalembroederschap, later door Booth aangeduid als „Palmitentempel”. Op de plattegrond doet het zich voor als een rond torentje. In het belangwekkende artikel van mr. J. W. C. van Campen „De Utrechtse Jeruzalembroederschap” in het Jaarboek 1935 lezen wij op blz. 83 en 84, dat deze kapel reeds begin april 1581 werd afgebroken.

Afgaande op de welverdiende reputatie van het werk van Guicciardini verwerpt ir. Bardet de gedachte, dat er — wat de bolwerken betreft — maar wat op los gefantaseerd zou zijn. Men zou daar zelfs aan toe kunnen voegen, dat de topografisch tekenaar zich klaarblijkelijk de moeite heeft getroost inzage te krijgen van de schetsen of tekeningen, misschien wel bestekken, van de sinds 1577 in uitvoering zijnde modernisering der vestingwerken. Zo'n man moet zeker niet in staat worden geacht om bij het in kaart brengen van de rest der plattegrond de weg van de minste weerstand te kiezen en klakkeloos het werk van zijn voorgangers na te tekenen zonder te verifiëren of de objecten ter plaatse nog aanwezig waren. Maar dan moet hij de plattegrond in elk geval vóór april 1581 hebben getekend.

Kleding

Ook bijkomstigheden wijzen daarop. De figuren, waarmede de voorgrond rechts onderaan is gestofveerd, zijn gekleed volgens de op het eind van het derde kwartaal der zestiende eeuw heersende mode. De dame in haar open overkleed met schouder vleugeltjes, haar „fraise” (pijpjes-kraag), haar mutsje, kort van voren met los over de schouders vallende mutsedeok. De edelman met zijn schoudermantel, zijn wambuis met korte heupstukken, pijpjes-kraag, schoenen in „koemuilen”-vorm en zijn hoed met de nog vrij smalle rand.

Een niet minder duidelijke taal spreekt het provinciewapen 1). Wij zien als zodanig nog fungeren het gouden schild, waarop de rode leeuw (Holland) met het zilveren kruis (Utrecht) op de schouder. Met dit wapen zadelde keizer Karel V, na de overname der wereldlijke macht in 1528, zijn nieuwe

gewest op en symboliseerde aldus de ondergeschiktheid van het oude Sticht aan zijn graafschap Holland.

In 1534 kregen Holland en Utrecht dan ook alvast één gemeenschappelijke stadhouder, iets wat als een eerste behoedzame schrede op de weg naar een totale vereniging zou kunnen worden opgevat. Het is dus best te begrijpen, dat de Staten van Utrecht bij resolutie van 19 januari 1582 besloten deze heraldische herinnering aan een tijdperk, dat regelrecht op de Spaanse tirannie zou uitlopen, te vervangen door het ook thans nog in gebruik zijnde gevierendeelde schild, waarop de Hollandse leeuw hoffelijk de ereplaatsen (eerste en vierde kwartier) gunt aan het Stichtse kruis.

Tijdrovend werk

In het naschrift van zijn artikel — dat hij op de valreep nog graag in het mei-nummer zag afgedrukt, omdat het een correctie op zijn oorspronkelijke opvattingen inhield — vermeldt de heer Bardet, dat de onuitgevoerde bolwerken reeds op de plattegrond in de Italiaanse uitgave van Guicciardini uit 1582 voorkomen. Het ligt dus voor de hand, dat — mits de afmetingen kloppen en de grafische details identiek aan elkaar zijn —, zowel de plattegrond uit de Italiaanse uitgave van 1582 als die uit de Hollandse van 1612 met een en dezelfde koperplaat zijn gedrukt.

Dat moet — en daar hebben wij gelukkig onze archieven voor — door vergelijking van thans nog bestaande exemplaren zijn vast te stellen. Onze plattegrond zou dan oorspronkelijk voor de uitgave van 1582 vervaardigd kunnen zijn. Aan die uitgave zal omvangrijk en tijdrovend werk zijn voorafgegaan. De Utrechtse plattegrond zal wel niet de enige zijn geweest, die opnieuw getekend en gegraveerd moest worden. Haar ontstaan hebben wij begrensd tussen 1577 (begin sloping Vredenburg en bouw nieuwe bolwerken) en april 1581 (afbraak kapel van de Jeruzalembroeders). Indien zij reeds in de uitgave van 1582 opgenomen zou blijken te zijn, is zij waarschijnlijk reeds in 1580 getekend, mogelijk zelfs een jaar eerder. Hoeveel malen de koperplaat voor deze en latere uitgaven dienst heeft gedaan, weten wij niet. Maar de onvermijdelijk optredende slijtage heeft haar blijkbaar toch zo weinig aangetast, dat zij dertig jaar later, misschien na een kleine oprisbeurt met de burijn en bij-graving van het nummer 58 de Hollandse uitgave van 1612 door Blaeu te Amsterdam heeft kunnen sieren.

De uitgever heeft zich daarbij blijkbaar beperkt tot herziening en uitbreiding van de tekst, misschien zelfs ook van een deel der illustraties. In elk geval heeft hij zich toen niet tot taak gesteld de plattegrond van Utrecht topografisch up to date bij te werken. Naar de juiste toedracht bij de heruitgave in deze vorm kunnen wij slechts gissen. Zij valt trouwens buiten ons bestek. Mogen wij daarom

volstaan met aan te nemen, dat de vermaarde cartograaf, overstelpt met veel belangrijker en urgenter werk, aan het topografisch illustratiemateriaal van een heruitgave als deze minder aandacht heeft kunnen besteden dan aan zijn voortreffelijke zee-kaarten, van wier degelijkheid en betrouwbaarheid schip en lading en vooral mensenlevens afhingen.

Bolwerken

Tenslotte de kwestie der bolwerken. Zodra de Prins van Oranje in 1577 hersteld was in het stadhouderschap van Utrecht heeft hij de modernisering en uitbreiding der vestingwerken met kracht doorgedrukt. De zaak werd met voortvarendheid aangepakt want de militaire situatie was kritiek genoeg.

Het ontwerp was van de Alkmaarse burgemeester mr. Adriaen Anthonisz, een uiterst bekwaam vestingbouwkundige, die zijn sporen al ruimschoots had verdiend. 2) Van dit ontwerp, dat — voorzover wij tot nog toe weten — niet in originalis bewaard

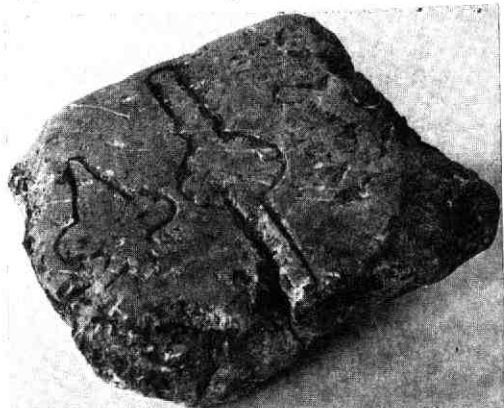
is gebleven, zou de tekenaar in 1579 of 1580 kennis hebben kunnen nemen. Zoals hij het op zijn plattegrond overgenomen heeft, voorzag het plan allereerst in de aanleg van 6 bolwerken met facen, schouders en teruggetrokken flanken t.w. 3 aan de West-, 1 aan de Noord- en 2 aan de Oostzijde der stad. Hiervan is het inmiddels al weer verdwenen Mariabolwerk het eerst tot stand gekomen, maar daar is het aan de Westkant dan ook bij gebleven.

Prioriteit

Vervolgens werden het Lepelenburg, Lucas- en Begijnebolwerk gebouwd. Bovendien had Anthonisz op de N.W.- en de N.O.-hoek van de omwalling bijzonder zware, dubbelpuntige bolwerken, met 4 facen dus, geprojecteerd. Dat aan het Paardenveld is nimmer uitgevoerd; Wolvenburg slechts op kleiner schaal, gereduceerd tot een enkelvoudig bolwerk, net als de andere. De Bemuurde Weerd is ▶

Een versierde steen uit de Oude Gracht

Bij de aanleg van het riool in de Oude Gracht tussen Bezembrug en Viebrug zijn verschillende oude voorwerpen gevonden. Over de tin- vondsten hoop ik in een later stadium iets te kunnen vertellen. Het hierbij afgebeelde stuk versierde kalksteen is ongeveer tien meter ten oos-

ten van de Bakkerbrug gevonden; het heeft een afmeting van 27,5 x 27,5 x 7,5 cm. Er komen drie symbolen op voor, waarvan er twee thuis te brengen zijn: rechts het rad als teken van de H. Catharina; in het midden de staf met schelp van St.-Jacob van Compostella. Het linker symbool is nog onverklaard, hoewel sommigen er een (wat vreemd uitgevallen) Franse lelie in menen te zien.

Over de functie die de steen eens heeft gehad, tasten we in het duister. Belangrijk is het daarbij vast te stellen of het huidige formaat ongeveer de oorspronkelijke afmeting van de steen is, of dat we met een bijgekapt brokstuk te doen hebben. De vier zijden zijn nogal gehavend, zodat de gedachte aan een fragment gauw opkomt. De compositie en een stukje vlakke zijde net onder de St.-Jacobsstaf sluiten een oorspronkelijk vierkant model echter niet uit.

De datering zal in de buurt van de 15e eeuw liggen.

Mochten er lezers van Oud-Utrecht zijn, die wellicht iets meer weten over de functie van de steen en over de betekenis van het linker symbool, dan wacht ondergetekende graag hun suggesties in. De steen zelf is te bezichtigen in de werkplaats van de gemeentelijke archeoloog aan het Begijnhof in Utrecht op dinsdagen van 17.00 tot ± 19.30 uur.

Drs. J. T. Hoekstra
Dienst van Openbare Werken
Ravellaan 96, Utrecht,
tel. 91 11 14 - 412
Tel. werkplaats 31 28 76

er wel heel bekaaid afgekomen. Aan de versterking van deze voorstad volgens de plannen kwam men eenvoudig niet eens meer toe. Van heel het grootscheepse en — laten wij er dit direct bij zeggen — uiterst kostbare ontwerp zou uiteindelijk amper de helft gerealiseerd worden.

Onze plattegrondtekenaar kon dat natuurlijk niet voorzien. Hij kon slechts waarnemen, dat het werk volop in uitvoering was. Vrijwel zeker heeft hij het Mariabolwerk geheel en waarschijnlijk van Lepeleburg, Lucas- en Begijnebolwerk één, misschien twee voltooid gezien. Welke van de drie hangt af van de toegekende prioriteit waarvoor de meer of mindere urgentie van de verschillende onderdelen van het project bepalend was. Wolvenburg zou hij hoogstens in statu nascendi gekend kunnen hebben.

In elk geval heeft hij, door het ontwerp in uitvoering in zijn plattegrond te verwerken, zich zeker niet met een Jantje van Leiden van zijn opdracht afgemaakt. Zijn misrekening was slechts dat het werk later halverwege zou blijven steken, maar dat zou enkele jaren later pas blijken. Op de afloop kon hij niet gaan zitten wachten, want ook voor hem drong de tijd. Voor de uitgave van 1582 zat men met smart op hem te wachten. Hij borg papier en tekenstift op en vertrok.

Kosten

Wij kennen niet de financiële achtergrond van het vestingplan. Maar wij kunnen veilig aannemen, dat de stad minstens voor het leeuwendeel der enorme kosten heeft moeten opdraaien. Het heilig vuur zal bij het verminderen der directe oorlogsdreiging al eens zijn verflauwd. De goedkopere uitvoering van Wolvenburg wijst daarop. Toen in 1584 bij de dood van de Prins de grootste pressie ophield, zal men het welletjes hebben gevonden. De eerste fase was voltooid; de stad was na al die financiële aderslatingen hard aan een adempauze toe en de rest van het plan ging — om met ir. Bardet te spreken — zo geruisloos mogelijk de ijskast in.

Binnenskamers zal genoeg zijn gezegd, maar niets genotuleerd, laat staan in vroedschapsresoluties vastgelegd. Utrecht had zich al genoeg voor het lieve vaderland uitgesloofd en wenste volstrekt geen initiatieven te ontplooiën en op geen enkele manier slapende honden wakker te maken.

Maar is er dan niets te vinden over die eerste fase van het vestingproject, die wél is uitgevoerd? Geen vroedschapsresoluties, geen correspondentie, ontwerpen, schetsen, bestekken? Geen begrotingen, afrekeningen van leveranties, betalingen van lonen of aanneemsommen, schadeloosstellingen wegens onteigening? Zou alles later verdonkeremaand, zoekgeraakt of verloren gegaan zijn? Het is nauwelijks aan te nemen en met de heer Bardet betreuren wij het, dat het onderzoek in het Gemeentelijk Archief tot dusverre niets heeft opgeleverd. Tenzij dat onderzoek zich niet heeft

uitgestrekt tot de periode 1577—1584. Want dan zouden wij de moed nog niet behoeven te verliezen! Meer feitenmateriaal zou ons goed van pas komen. Vaak blijkt dan immers zelfs de meest aanmerkelijke verklaring, theorie of hypothese lang niet overal waterdicht te zijn, maar vatbaar voor weerlegging, verbetering of aanvulling. Maar maakt juist dat niet het zich verdiepen in de lokale historie tot zo'n boeiende, ja plezierige zaak?

W. F. Kaldenberg

Noten

- 1) T. van der Laars: „Wapens, vlaggen en zegels van Nederland”, Amsterdam 1913, blz. 31 en 32.
- 2) W. H. Schukking „De oude vestingswerken van Nederland”, Amsterdam, 1941, blz. 19 en 20.

Oproep

Aan oud-leerlingen van het Utrechts Stedelijk Gymnasium

In het kader van de voorbereidingen voor de viering van het 500-jarig bestaan van het Utrechts Stedelijk Gymnasium in december 1974, heeft zich een werkgroep gevormd — waarbij ook Oud-Utrecht is betrokken — die beoogt een tentoonstelling in te richten over de geschiedenis van de school.

Graag zou deze werkgroep in contact willen komen met oud-leerlingen en -leraren, die foto's, prijzen of andere objecten (schriftelijke herinneringen) tijdelijk ter beschikking zouden willen stellen voor deze tentoonstelling. Ook exemplaren van „De Hieronymusschool te Utrecht”, waarvan twee delen geschreven zijn door dr. A. Ekker en 1 deel door dr. C. D. J. Brandt, zijn op korte termijn zeer welkom.

Ieder die op deze wijze wil helpen, of de aandacht wil vestigen op oud-leerlingen, die niet tot de leden van Oud-Utrecht behoren, wordt verzocht zich in verbinding te stellen met mevrouw C. Schimmelpenninck, p/a Gemeentelijk Archief, Alexander Numankade 199 te Utrecht, tel. 71 18 14.

H. de Jong overleden

Op 22 november jl. is overleden de heer H. de Jong, onder meer oud-redacteur van het Maandblad. Hij werd 53 jaar oud. In ons volgende nummer zal mr. J. W. C. van Campen aan zijn heengaan een herdenkingsartikel wijden.